

– incorrect end date (1865) on the book cover; incorrect page number in the list of illustrations for the first illustration, actually found on page 29 – the volume is well produced.

Though it resembles a dissertation, *Minerva in de polder* represents a very sophisticated piece of research. The four polders on which Zeischka chose to concentrate are good choices; he shows how local circumstances shaped different technological trajectories, and his comparison of the experiences within the four polders illustrates how the presence or absence of such things as large landholdings, urban land ownership, or proximity to the Haarlemmermeer, as well as economic fluctuations affected water management technology and water management in the polders. To more fully understand the technological developments under discussion, Zeischka skillfully applies the concepts of Large Technological Systems and of the Circulation of Knowledge to organize his findings. The water management system within Rijnland certainly resembled other large technological systems, and an understanding of how such systems generally function greatly assisted Zeischka in explaining the context within which water management technologies developed during the early modern period. And, with ideas derived from other studies of the circulation of knowledge, he is able to trace how much of the knowledge on which local technical decisions were based arrived in the polder. There is much here that is new that can only be appreciated by careful reading. Rijnland is fortunate to have such a fine addition to its historiography.

WILLIAM H. TEBRAKE, UNIVERSITY OF MAINE

Lottum, Jelle van, ***Across the North Sea. The Impact of the Dutch Republic on International Labour Migration, c.1550-1850*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2007; Amsterdam: Aksant, 2007, 251 blz., € 27,50, ISBN 978 90 5260 278 3).

Jan Lucassen stelde in zijn dissertatie uit 1984 dat er zo iets bestaan heeft als een Noordzee migratiesysteem. Dat gebeurde voornamelijk op basis van een schitterende enquête uit de Franse Tijd. Jelle van Lottum slaagt er nu in om, met behulp van dwarsdoorsneden van de migratiestromen voor elke vijftig jaar tussen 1550 en 1800 vanuit Schotland, Engeland, de Zuidelijke Nederlanden, de Republiek, Duitsland en de Scandinavische landen, dat systeem veel gedetailleerder in kaart te brengen. Het boek, dat overigens deel uitmaakt van een groter project over de Noordzee-regio, onder leiding van Lex Heerma van Voss (IISG), maakt heel duidelijk dat het Noordzee bassin een geïntegreerde ruimte vormde, dankzij de aantrekkingskracht van de arbeidsmarkt in West-Nederland. Vooral in de zeventiende eeuw waren de migratiestromen zeer aanzienlijk, maar terwijl ze in de achttiende eeuw in omvang danig waren afgenomen, bleef ook toen de Republiek veruit de belangrijkste aantrekkingspool. De aantrekkingskracht van de Republiek bestond enerzijds uit het demografisch deficit, gevolg van de stedelijke oversterfte, en anderzijds uit de grote vraag op de arbeidsmarkt. Die vraag bleef ook in de achttiende eeuw aanzienlijk, zo blijkt uit een dieptepeiling voor de zeevaart, maar in plaats van de permanente migranten die daar op afkwamen in de zeventiende eeuw, waren het nu vooral tijdelijke migranten die aanmonsterden op de Nederlandse vloot. De afstotingsgebieden, zo wordt duidelijk uit de Noorse gegevens, kampten met precies het tegenovergestelde patroon: sterke natuurlijke bevolkingsgroei op het platteland, bij een nauwelijks toenemende werkgelegenheid. Emigratie naar Holland fungeerde als ventiel, en bestendigde zo onbedoeld ook de onderontwikkeling van de

afstotingsgebieden, omdat van de emigratie geen prikkel uitging voor lokale initiatieven.

Eigenlijk vormden landen rondom de Noordzee niet een, maar twee migratiesystemen. Het ene was gericht op Londen, het andere op Holland. Het Britse systeem was grotendeels in zichzelf besloten. Alleen de Schotten migreerden ook naar het continent, maar merkwaardig genoeg dan weer zelden naar de Republiek; hun voornaamste bestemming was het Oostzeegebied. Vanaf het continent werd slechts zelden overgestoken naar Engeland. Een vergelijking tussen de beide systemen toont aan dat ze grotendeels dezelfde karakteristieken hadden. Zo kwam het merendeel van de migranten niet uit het directe achterland, maar uit een zone die tussen 60 en 450 kilometer van de aantrekkingspool verwijderd was. Een andere interessante vergelijking die Van Lottum maakt, is met de transatlantische migratie van de negentiende eeuw. De economen Williamson en O'Rourke hebben met die negentiende-eeuwse migratiegegevens in de hand betoogd dat, vooral dankzij het stoomschip, de negentiende eeuw de eerste periode van globalisering was. Van Lottum laat nu zien dat de grote migratiegolf van de zeventiende-eeuwse Noordzee regio een vrijwel identiek verloop had als die transatlantische vloedgolf in de tweede helft van de negentiende eeuw. Alleen was de relatieve omvang in de zeventiende eeuw nog niet de helft van de migratiestromen van het industriële tijdvak. Het blijft enigszins in het midden welke conclusies de schrijver daaraan wil verbinden.

De kracht van dit boek is het consequent volgehouden internationale perspectief, en het lef van de auteur om de Grote Vragen aan te pakken. Daarmee is dit een belangrijk boek over een belangrijk onderwerp geworden. Waar zitten dan de zwakke plekken? Het grootste probleem lijkt mij het basismateriaal, waarop de hele constructie rust. In een bijlage van zeven bladzijden wordt dat gepresenteerd, en bij vrijwel alle tabellen wordt vermeld dat er problemen waren omdat de beschikbare cijfers niet goed aansloten, of omdat

er te weinig onderzoek was gedaan, maar hoe die problemen zijn opgelost wordt slechts heel summier en vaak helemaal niet vermeld. De strakke tabellen en grafieken in de tekst geven de lezer al evenmin veel gevoel voor mogelijke foutmarges. Ik weet wel dat gezeur over cijfertjes niet altijd leuk is om te lezen, maar van mij had die bijlage wel een stuk uitvoeriger mogen zijn en hadden in de tekst ook alternatieve scenario's, voortvloeiend uit wat andere veronderstellingen, voorgesteld mogen worden. Een ouderwetse sociaal-historicus zal zich daarnaast zorgen maken over De Mensch achter de getallen. Migratie is in dit boek in de eerste plaats een statistisch fenomeen. Zoek hier vooral niet naar de verhalen over de lotgevallen van de migranten, het thuis dat zij achterlieten en de meestal harde omstandigheden die ze tegemoet gingen wanneer ze hun biezen pakten. Van Lottum heeft desondanks met zijn tabellen en grafieken een belangrijke en al bij al ook overtuigende dimensie toegevoegd aan onze kennis van migratie naar Nederland en de plaats van migranten op de Nederlandse arbeidsmarkt.

Het boek van Van Lottum behoort overigens tot een genre waarvan we er in de toekomst meer en meer zullen zien. Een proefschrift van beknopte omvang, met weinig eigen archiefonderzoek, en in het Engels geschreven. Leg het naast een ander belangrijk boek over hetzelfde onderwerp dat nog niet zo lang geleden verscheen, te weten Erika Kuijpers' *Migrantenstad* over immigranten in zeventiende-eeuws Amsterdam uit 2005, en de verschillen springen meteen in het oog. Kuijpers droeg heel veel nieuwe gegevens aan maar had ook ruim zes jaar nodig om die bijeen te sprokkelen; Van Lottum gebruikt door anderen verzamelde gegevens en was binnen vier jaar klaar met zijn project. Van Lottum kan met minder dan 200 bladzijden toe, Kuijpers had er bijna 350 nodig. Van Lottums Engels is soms wat stroef, zeker vergeleken bij de literaire stijl van Kuijpers, maar zijn werk is wel toegankelijk voor een internationaal publiek. Het is dus niet evident welke van deze twee werkwijzen de beste is, maar gelukkig hoeven we in dit

geval ook niet te kiezen, want de boeken van Van Lottum en Kuijpers vullen elkaar eigenlijk perfect aan en worden dus bij voorkeur in combinatie gelezen.

MAARTEN PRAK, UNIVERSITEIT UTRECHT

Mochizuki, Mia M., *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672. Material Religion in the Dutch Golden Age* (Aldershot: Ashgate, 2008, xxiv + 399 blz., £ 65,-, ISBN 978 0 7546 6104 7).

Mia Mochizuki's *The Netherlandish Image after Iconoclasm* heeft de verdienste dat het de eerste monografie is die de religieuze, calvinistische beeldcultuur in de Noordelijke Nederlanden als uitgangspunt neemt. Aan de hand van de lotgevallen van de Grote of Sint-Bavokerk in Haarlem en de veranderingen van het kerkmeubilair in dit gebedshuis wordt een beeld geschetst van de manier waarop calvinistische gelovigen een nieuwsoortige beeldtaal ontwierpen en met die beeldtaal een bijzondere religieus-materiële cultuur. De bevindingen worden, blijkens de titel van het boek, als *pars pro toto* voor de Republiek gepresenteerd.

Onderzoek naar het iconoclasmie en de innovatie van de beeldcultuur in de Nederlanden heeft sinds de jaren 1970, onder andere door het werk van David Freedberg en Keith Moxey, veel aandacht gekregen. Na een dip begin jaren 1990 staat het onderwerp sinds een tiental jaren weer volop in de belangstelling. Onderzoekers in binnen- en buitenland bestuderen hoe het denken over beeldtaal in het algemeen en kunst in het bijzonder veranderde onder invloed van de Reformatie en de Contra-reformatie. Over het algemeen neemt men de schilderkunst als uitgangspunt en probeert men te achterhalen op welke manier die 'veranderd' is onder invloed van voornamelijk Luthers of Calvijns geschriften. In de Nederlanden focust men uiteraard op de impact die deze laatste heeft gehad op de kunsten in de Gouden Eeuw.

Tegenwoordig is het ook *bon ton* om het iconoclasmie van 1566 in het discours te betrekken. Daar kan men twee bedenkingen bij maken. Ten eerste was de Beeldenstorm bij het begin van de zeventiende eeuw al ruim een kwart eeuw achter de rug en waren de sporen van de Beeldenstorm en het iconoclastisch discours al grotendeels uitgewist. Zeventiende-eeuwse kunst een antwoord op het iconoclasmie noemen is anachronistisch. Ten tweede is er een belangrijk verschil tussen de opvattingen van Calvijns zelf en het feitelijk calvinisme in de Lage Landen. De geschriften van de hervormer uit Genève mogen dan wel grote invloed hebben uitgeoefend, ze hadden niet altijd dezelfde impact als de pennenvruchten van Nederlandse hervormers. Denk aan de polemieken tussen de armenianen en de gomaristen.

Mochizuki's grote verdienste is dat ze in geen van beide vallen trapt. Ze laat haar verhaal beginnen bij de Beeldenstorm en laat ons gaandeweg zien hoe de lidmaten en liefhebbers van de gereformeerde gemeente in Haarlem in de Grote of Sint-Bavokerk een nieuwsoortige religieuze beeldtaal ontwikkelden onder invloed van de (evoluerende) calvinistische geloofsleer. Ze doet dat in vijf thematische hoofdstukken, respectievelijk getiteld 'The Gothic Cathedral', 'Images of Iconoclasm', 'The Word Made Material', 'The Word Made Memorial' en tot slot 'The Word Made Manifest'. Daarna volgt een conclusie onder de treffende titel 'Material Religion' – ook al lijkt deze terminologie in te druisen tegen Calvijns onophoudelijk pleidooi voor geloof als iets zuiver spiritueel.

De term 'Material Religion' vat goed samen wat de opzet van Mochizuki's studie is. Ze toont aan dat alle geloof balanceert op de dunne scheidslijn tussen idolatrie en iconoclasmie. Een geloof kan immers nooit volledig spiritueel zijn. Elk geloof kristalliseert uit in materiële objecten: een boek, een gebouw, kroonluchters, etcetera ... en voor elk van die objecten moet een specifieke vorm gekozen worden, of men dat nu wil of niet. Een dure, op perkamenten geschreven en in velijn gebonden Bijbel straalt bijvoorbeeld iets anders uit dan een